

ця О. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // УІЖ. 2010. С.41–52; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). К., 2016; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985 та ін.

Taras Chukhlib. «Guardian for the whole of Ukraine ...»: the name «Ukraine» in the official discourse of the countries of Eastern Europe and Asia Minor (the end of the XV – the first half of the XVII century). Using the diachronic-semantic method, the author examines the complex process of the evolution of the use of the concept of «Ukraine» in the early modern era of the history of Eastern Europe and Asia Minor. The researcher comes to the conclusion that the words «Ukraine» and «Ukrainian» throughout the late XV – first half of the XVII century. were used by the official structures of the Grand Duchy of Lithuania, the Crown of Poland, the Moscow kingdom, the Ottoman Empire and the Zaporozhye Army.

Key words: «Ukraine», «Ukrainian», «Rus», Grand Duchy of Lithuania, Crown of Poland, Rzeczpospolita, Ottoman Empire, Zaporozhye army, bury, politonym.

Отримано: 10.06.2018 р.

УДК 94 (485): 355. 48 «16/17»

Віктор Брехуненко

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПОСОЛЬСЬКОГО ТА РОЗРЯДНОГО ПРИКАЗІВ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVI–XVII СТ.)

Віктор Брехуненко. Розвідувальна діяльність в Україні Посольського та Розрядного приказів Московської держави (XVI–XVII ст.). У статті досліджуються особливості організації московської системи вивідування та постачання до центральних органів влади інформації про події в Україні. Розкриваються механізми розвідувальної служби, використання різних каналів для здобуття відомостей. На прикладі подій перших років української Національно-визвольної війни середини XVII ст. простежено функціонування системи в оптимальному режимі та показано інформаційні лакуни в інформуванні Москви.

Ключові слова: розвідка, Посольський приказ, Розрядний приказ, порубіжні воеводи, вивідувачі, інформаційні лакуни.

Віктор Брехуненко. Разведывательная деятельность в Украине Посольского и Разрядного приказов Московского государства (XVI – XVII в.). В статье исследуются особенности организации московской системы сбора информации для центральных органов власти о событиях в Украине. Анализируются механизмы разведывательной службы, использование различных каналов для сбора сведений.

На примере событий первых лет украинской Национально-освободительной войны середины XVII в. рассмотрено функционирование системы в оптимальном режиме, показаны информационные лакуны в информировании Москвы.

Ключевые слова: разведка, Посольский приказ, Разрядный приказ, порубежные воеводы, информаторы, информационные лакуны.

З другої половини XVI ст. активну розвідувальну діяльність на території України розгорнула Московська держава. Основні розвідувальні функції були зосереджені в Посольському та Розрядному приказах, утворених у рамках становлення приказної системи управління, впроваджені в середині – другій половині XVI ст. В українському випадку основу добування та передання інформації до центру склали посольські місії та нечисленна тоді мережа воєвод порубіжних містечок на південно-західному прикордонні Московської держави. Центральним з них був Путивль. Через Україну проходили посольські шляхи до Криму та Молдови, а східніше – через Донську землю – до Туреччини. Білоруськими теренами проходили посли до Польщі та Литви, які також принагідно збирали інформацію про українські події. Безпосередніх дипломатичних відносин з українськими чинниками на той час не існувало.

Важливо, що початки дипломатичних відносин Москви з Кримом і Туреччиною сягають останньої чверті XV ст. При цьому найраніше освоюється кримський напрямок. Перше московське посольство до Криму вирушило в 1474 р.¹ До 1587 р. кримський посольський шлях проходив по лінії Москва – Новгород-Сіверський – Путивль – Дніпро². З 1587 р. посли стали ходити через Валуйки в напрямку переправи через Дінець нижче Святих гір і далі степом до Перекопа³. Шлях до Туреччини тягнувся вздовж Дону. З Азова дипломати та купці рухалися морем. Перше московське посольство до Туреччини було споряджене в 1492 р.⁴

Судячи з посольських записок, які збереглися з московських посольських місій до Туреччини та Криму, послам відразу ставили завдання про збір різноманітних відомостей на шляху прямування, а також у місці основного призначення. Вони мали розпитувати ймовірних носіїв інформації та фіксувати на папері. Й посли намагалися виконувати доручення. Аналогічна функція покладалася й спеціальних гінців, яких з Москви чи до Москви споряджали під час виконання тієї чи іншої посольської місії. Оскільки формуляр посольських повідомлень до середини XVI ст. ще остаточно не устійнився, а інші супроводжувальні документи за цей період не збереглися, важко судити наскільки широко тогочасні посланці на практиці використовували інформаторів про події, що відбувалися власне в Україні, які заохочення при цьому передбачали та які різновиди документації оформлювали.

Для зберігання документів посольств було створено Царський архів, який наприкінці 20-х рр. XVI ст. остаточно оформився як окремий заклад. Документи в Царському архіві групували за видовою і водночас тематичною ознаками («грамоти», «книги», «стовпці», «різне» («рознь»)), що відіб'ється й на подальшій практиці зберігання посольської документації. У 1549 р. дяком І. Висковатим укладається перший опис Царського архіву⁵.

Паралельно з початку XVI ст. у системі центральних органів влади посту-

пово формується спеціальне відомство, що згодом стало ще одним центром розвідувальної діяльності на території України. Мова йде про Розрядний приказ (*Розряд*), пряма функція якого полягала в тому, щоб відати справами великокнязівського війська та вести розрядні (військові) записи. На ті часи тут зосереджувалися й справи, пов'язані з придворними церемоніями, місництвом («местничество»), призначенням воевод по полках, розподілом по полках дітей боярських. У 30-ті рр. XVI ст. окреме розрядне відомство відбруньковується остаточно. а у середині 50-х рр. XVI ст, перебирає на себе ще й управління порубіжними містами. Така ж доля чекала й на міста-фортеці, які будувалися на південному прикордонні наприкінці XVI – 30-х рр. XVII ст.⁶

Власне утворення в Московії внаслідок реформ 50-х рр. XVI ст. інституту приказів як центральних органів влади посутньо зачепило систему інформаційного забезпечення центру про події в Україні. Розподіл різних об'єктів компетенції між приказами, специфічне діловодство, оформлення окремих приказних архівів вносили новий струмінь у цей процес. Виникали й підстави для концентрації відповідних документів у тематично компактних зібраннях.

На українському питанні до середини XVII ст. зав'язувалася компетенція головно двох приказів – Посольського та Розрядного. Повноваження останнього поширювалася на сферу, як було зазначено вище. Натомість Посольський приказ успадкував відання зносинами Московії з іншими державами. До архіву Посольського приказу потрапила й посольська частина Царського архіву. Крім того, що показово, до сфери його компетенції належали Військо Запорозьке, а також козацькі спільноти на Степовому Кордоні Європи, які перебували в тісних стосунках з українськими козаками – донське, волзьке, яїцьке козацтво. Це проливає промовисте світло на сприйняття в Москві козацького поясу Дніпро – Дон – Волга – Яїк.

Водночас, з одного боку, тісне переплетення історичних процесів, а з іншого – недоліки самої приказної системи призвели до того, що функції Посольського та Розрядного приказів перетиналися. Зокрема, це проявилось у тому, що збиранням та акумуляцією інформації займалися й посольські місії і воеводи порубіжних з Україною містечок. А відтак цар отримував розвідувальні дані одразу з двох каналів, що, звичайно, сприяло збільшенню повноти інформації.

У класичному вигляді задовольнити інформаційні потреби московського уряду щодо України та забезпечити зворотній вплив, були покликані безпосередні відносини Москви з українськими козаками, дипломатичні зносини з Річчю Посполитою, Кримом, Туреччиною, а також інститут порубіжних воевод – Брянська, Путивля, Севська, Мценська, Хотмиська, Білгорода та інших. Після відновлення в середині XVII ст. Української держави виникли дипломатичні відносини з нею та окремо з Військом Запорозьким Низовим. Крім того, українські новини московські чинники вивідували на Дону в середовищі Війська Донського. Царські послы та гінці, а також порубіжні воеводи постійно отримували царські накази з вимогами довідуватися про події в Україні. Часто в настановах перелічувалося коло проблем, інформація щодо яких видавалася першочерговою.

Ключове місце в системі збору інформації, природно, відводилося воево-

дам та учасникам дипломатичних місій (посли, посланці, розмінщики, гінці, тлумачі). Під час руху посольств та їхнього функціонування у місці призначення під керівництвом послів та посланців відбувалося вивідування інформації шляхом розпитування різних місцевих осіб. Часами до послів приходили з власної ініціативи місцеві мешканці, а в Криму та Туреччині також і московські купці та полоняники (переважно московіти та українці) й повідомляли різні новини.

Царські накази свідчать про виділення спеціальних коштів та подарунків (здебільшого, соболі) для виплат інформаторам. Передбачалося і вербування агентів. У Туреччині цю функцію часто виконували православні священники та православні греки.

Московська система приказного діловодства передбачала, що свідчення інформаторів послі вносили до свого звіту – статейного списку. Якщо посольство перебувало у місці призначення довго, послі нерідко писали відписки, з якими споряджали до Москви гінців. У подальшому зміст відписок дублювався у статейному списку. Гінці ж у Посольському приказі обов'язково підлягали розпитуванням, після чого оформлювався офіційний документ – «допитові свідчення».

Воєводи порубіжних з Україною міст працювали за іншим сценарієм. Найсамперед згідно з царськими наказами вони направляли в Україну спеціальних вивідувачів – «вістовщиків», – функцію яких виконували переважно купці. Деякі з таких вістовщиків доходили до Тернополя та Львова. Виявлено випадки, коли розвідниками ставали донські козаки. Іншим потужним джерелом інформації були вихідці з України, Дону, мусульманського полону. У приказних «ізбах» розпитували козаків, купців, вихідців з полону полоняників, тлумачів, вихідців на царське ім'я та ін. Географія приходьків не обмежувалася Україною та сусіднім Військом Донським і була дуже широкою. Значною кількістю представлені вихідці з етнічної Польщі, колишні полоненики-московіти, які поверталися через Україну з Туреччини та Криму. Нерідко суб'єктів допитів переправляли до Москви, де тих розпитували вдруге, а то й втретє. З кінця XVI ст., після будівництва на півдні Московської держави білгородської захисної лінії своєрідний поглинач і накопичувач інформації дугою навис над Україною від Білгорода до Брянська й Путивля. До Москви регулярно надходили воєводські відписки та допитові свідчення інформаторів і різних приходьків.

Однак розглянута вище система згромадження інформації для центру далеко не завжди мала викінчений вигляд. Зокрема, до кінця XVI ст. була відсутня така важлива ланка як воєводи Білгорода, Курська, Валуйок, Воронежа. Лише до початку 70-х рр. XVI ст. відносяться початки офіційних контактів Москви з донськими козаками. І тільки розпочинаючи з 10-х рр. XVI ст. присутні усі компоненти, що уможливило високу щільність процесу вивідування інформації по Україну. В оптимальному ж режимі така мережа функціонує тільки з середини 10-х рр. XVII ст. після завершення громадянської війни в Московії.

Рельєфно виділяються такі етапи розвитку системи:

1. Кінець XV – середина XVI ст. – початок формування системи збору інформації.

2. Середина XVI – 70-рр. XVI ст. – утворення приказної системи управлі-

ння, в рамках якої збір інформації про події і процеси, що відбувалися в Україні було віднесено до відання Посольського та Розрядного приказів.

3. Кінець XVI ст. – заключний етап формування системи, змістом якого стала поява воеводських канцелярій новозбудованих міст-фортець на білгородській оборонній лінії – Воронежа, Білгорода, Валуйок, Лівен та ін.

4. 1603–1613 рр. – розладнання системи у зв'язку зі Смутою.

5. Середина 10-х рр. – середина XVII ст. – функціонування системи в оптимальному режимі.

* * *

Як працювала мережа добре видно на прикладі періоду української Національно-визвольної війни середини XVII ст., коли Московія була особливо зацікавлена в якнайширшій та достовірній інформації, на підставі якої ухвалювалися рішення, що мали далекосяжний вплив на всю Східну Європу. Вдивляючись в інформаційні потоки про українську Національно-визвольну війну, які струмували до Московії, неважко помітити, що утворювана ними система за своєю природою була здатна забезпечити практично безперебійне постачання до центру повідомлень різноманітного походження. Розгалужена мережа «збирачів» такої інформації охоплювала воевод містечок південного та західного московського прикордоння, Військо Донське, послів, посланців та гінців до Криму, Туреччини, Польщі, Української держави, почасти до Швеції, а також сферу дипломатичних переговорів у Москві з іноземними послами та контакти з православними ієрархами й монахами зі Сходу.

Москва надзвичайно ретельно підходила до збору інформації. Це добре видно з тексту наказів та царських грамот, адресованих не тільки послам, а й порубіжним воеводам. Ось як, наприклад, формулюються завдання у в царській грамоті вяземському воеводі Миколі Прозоровському, Івану Загрязькому та Богдану Обобурову від 22 червня 1648 р.: «послати в литовську сторону (в Україну. – *Авт.*) кого належить знаючих людей двох чоловік у різні місця й до Смоленська й веліти точно розвідати таємно в який спосіб польського Владислава-короля не стало, і в якому місті, і кого на його місце на королівство чекати, брата його Казимира-королевича, чи якого з іншої держави оберуть, і як швидко; і що в них у Польщі і в Литві робиться; і де у них черкаси (українцями. – *Авт.*) з татарами, з'єднавшись, воюють, і чи багато їх зібралось, і хто до черкас прибивається, і за що у них та сварка з поляками вчинилася, і чим ту сварку думають погасити <...> чи білорусці до черкас не прибиваються, а якщо прибиваються, і в яких містах...»⁷. До того ж воеводам наказувалося негайно переправляти до Москви усі листи, які надходитимуть від українського гетьмана та від його оточення, а головне – «до Хмельницького проти його листів без государевого указу ні про що не писати». Тобто цар вимагав надзвичайної обережності, сказати б, точності у стосунках з повстанцями й волів мати найсвіжіші відомості про розвиток подій в Україні.

Роль ключової ланки безперечно належала воеводам південного та західного прикордонь, на яких покладалася місія збирати, акумулювати й переправляти до Москви свідчення, одержані як від різних приходьків, так і від спеціальних вивідувачів (здебільшого купців), спеціально засиланих за царськими наказами

в Україну, Білорусь, Литву, Польщу. Серед осіб, які з різних причин прибивалися до воєводських містечок, найчастіше траплялися вихідці з полону та на «государеве ім'я», купці, козаки, православні монахи зі Сходу та ін. Крім руху документів з інформацією про ситуацію в Україні по вертикалі (воєвода – приказ і у зворотному напрямкові), функціонувала також система оповіщення між самими воєводами прикордоння, у рамках якої циркулювала різноманітна інформація, особливо ж про події та процеси, які ставилися Московою в центр уваги. Важливо, що воєводські центри вже густою сіткою покривали українсько-московське прикордоння від Валуйок і Білгорода до Брянська. Остаточних обрисів пасмо цих містечок набуло після польсько-московського розмежування, проведеного за результатами Смоленської війни на південному відтинку кордону між Річчю Посполитою та Московщиною, коли за останньою залишилися розташовані поблизу самого кордону Бобрик, Охтирка, Кам'яне, Городище, Недригайлів⁸. У такий спосіб оформилася розгалужена мережа містечок, звідки засилювалися розвідники в Україну і де приймали (щоправда з різною частотою) принагідних інформаторів: Брянськ, Севськ, Рильськ, Путивль, Ольшанський, Недригайлів, Кам'яне, Бобрик, Курськ, Білгород, Валуйки, Хотмиськ. Причетними до збору інформації про українські події були також воєводи міст так званого другого поясу, ближчого до Москви: Великих Лук, Вязьми, Кром, Лівен, Єльця, Тули, і навіть, як свідчать наслідки архівних пошуків, дуже віддаленого від українсько-московського прикордоння Шацька.

Важливо, що система московського приказного діловодства передбачала письмове оформлення матеріалів допитів в окремий документ – допитові свідчення («расспросные речи»), на підставі яких укладалася воєводська відписка («отписка»), яка надсилалася (часом разом з допитовими свідченнями) до Розрядного чи Посольського приказів. В особливих ситуаціях суб'єкта допитів направляли до Москви, де до нього ще раз застосовували цю процедуру. Формуляр відписки передбачав обов'язкове включення до неї майже без змін тексту допитових свідчень, а також витягу/витягів з царської грамоти/грамот, наказову частину яких мав виконувати воєвода. Переписка між воєводами велася теж через відписки, скорочені версії яких нерідко наводилися адресатами у власних відписках до царя. Така система діловодства уможлиблює відтворення на підставі збережених джерел більш-менш реального складу первісного масиву воєводських відписок та допитових свідчень, надісланих до Москви упродовж XVII ст., а також, що особливо важливо, відкриває перспективи реконструкції (бодай часткової) провінційних архівів, які в XVII ст. формувалися на засадах суворих правил комплектації та зберігання документів⁹, але, на жаль, не дійшли до наших часів. Водночас це дає змогу повною мірою відтворити особливості розвідувальної діяльності московських чинників в Україні. Зрештою, уможлиблюється реконструкція первісного корпусу вихідної приказної документації (адресованих воєводам царських грамот, наказів, пам'ятей), а також джерел, що відклалися внаслідок стосунків Москви з донськими козаками та православним Сходом. Наразі ж поки відповідні дослідницькі процедури залишаються справою майбутнього, можливі лише приблизні обрахунки.

Переходячи до спеціального розгляду особливостей задоволення Московією своїх інформаційних потреб стосовно подій, пов'язаних із доперечаславським етапом української Національно-визвольної війни, варто передусім підкреслити, що зіставлення хронологічно найближчого до середини XVII ст. опису Посольського архіву (опис 1673 р.) із сучасним вмістом тих складових останнього, у яких свого часу відклалися джерела, що нас цікавлять, засвідчує збереження зафіксованого у 1673 р. комплексу стовпців та книг за 1648–1653 рр. Йдеться про Турецькі, Кримські, Польські, Донські, Малоросійські, Ногайські, Грецькі, Молдовські та Валаські справи. Інша річ, що низка джерел, а то й справ була втрачена вже на час укладання цього опису.

Пласт джерел, які надійшли до московських приказів від воєвод, є найпопулярнішим. Розпорошений він по перелічених вище зібраннях Посольського архіву, а також по фондах Розрядного приказу. Основний масив інформації, яка надходила до воєводських містечок, походив з Лівобережжя, здебільшого з прикордонних українських земель. Це цілком зрозуміло, адже саме ця територія найчастіше «прострілювалася» вивідувачами воєвод. Водночас з Правобережжя відомостей надходило куди менше, а коли винести за дужки трикутник Чигирин – Київ – Біла Церква, то й узагалі обмаль. Такий розподіл інформаційних потоків, звісно, не був випадковим. У цьому факті сфокусувалася специфіка принципів підходів Московії до українських подій, що стає ще очевиднішим на тлі того сплеску повідомлень з Правобережжя, який спостерігається у воєводських відписках під час військових кампаній Б. Хмельницького.

Серед посольської документації за своїм обсягом переважають масиви, які відбивають дипломатичні відносини Москви з Українською державою, Кримом, Польщею та Військом Донським.

Як відомо, політичні відносини між Московією та Гетьманщиною мали трирівневу структуру. На найвищому рівні – дипломатичні відносини центральної влади Московії з адміністрацією Б. Хмельницького, далі – контакти гетьмана та його оточення з порубіжними воєводами, зрештою, на найнижчому щаблі – стосунки останніх з козацькими полковниками та сотниками прикордонних полків – Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського. У 1648–1653 рр. з Москви в Україну було споряджено 10 посольств: двічі Г. Унковського (1649), В. Унковського (1650), Г. Неронова та Г. Богданова (1649), П. Протасьева та Г. Богданова (1650), Л. Лопухіна (1651), П. Протасьева та Г. Богданова (1651), В. Унковського та А. Ардаб'єва (1652), Я. Лихарева та І. Фоміна (1653), А. Матвеева та І. Фоміна (1653), Р. Стрешнева та М. Бредихіна (1653). Однак статейні списки Л. Лопухіна, В. Унковського та А. Ардаб'єва не збереглися¹⁰. Крім послів, за дорученням царя переговори з Б. Хмельницьким та його оточенням вели монах А. Суханов, який супроводжував до Єрусалима патріарха Паісія; грек І. Тафралій (з'ясував у Чигирині справу Тимофія Акундінова та неодноразово був посередником між гетьманом і Москвою); купець І. Зеркальников (часто бував в Україні, а в 1651 р. відвозив Б. Хмельницькому царську грамоту); В. Михайлов (відвозив царську грамоту). Активними інформаторами були назаретський митрополит Гавриїл, коринфський митрополит Йоасаф

та особи, які супроводжували їх в Україну. Періодично своїх посланців до Б. Хмельницького споряджали прикордонні воєводи, здебільшого путивльські.

Від Богдана Хмельницького Московію відвідало 7 посольських місій: С. Мужилівського (1649), Ф. Вешняка (1649), М. Суличича (1651), С. Савича (1651), С. Савича та Л. Мозирі (1652), І. Іскри (1652), С. Богдановича–Зарудного (1652), К. Бурляя та С. Мужилівського (1653), Г. Яцкевича (1653), Л. Капусти (1653). Про перебіг більшості посольств мало що відомо: як правило, не збереглося ні документів з українського боку, ні записів у приказній документації Московії про хід переговорів. «Пощастило» лише документації, що відклалася внаслідок відвідин Москви посольствами С. Мужилівського, К. Бурляя та С. Мужилівського, С. Богдановича–Зарудного. У першому випадку збереглася записка українського посла до царя, а також приказний запис про надання харчів членам посольства¹¹. Від перебування в Москві місії К. Бурляя та С. Мужилівського відклався представницький комплекс джерел про їхній приїзд, переговори та від'їзд¹². Зберігся запис переговорів, які вів у Москві С. Богданович–Зарудний. Крім того, у розпорядженні дослідників є лист Б. Хмельницького до царя про мотиви цього посольства¹³.

Власне адресовані царю, патріархові та порубіжним воєводам листи Б. Хмельницького, І. Виговського, козацьких полковників та сотників були для Московії невід'ємною складовою загального масиву інформації про Україну, що надходив дипломатичними каналами. А отже, Москва регулярно мала справу з безпосередніми зразками дипломатичної риторики козацької старшини, так само, як могла постійно відфільтровувати ситуацію в еліті Гетьманщини з питань, які входили до сфери її зацікавлень. Така поінформованість, безумовно, мусила стати одним із визначальних чинників формування української політики Московії. Доповнювали картину листи, що виходили зі середовища українського духовництва, а також матеріали розпитувань духовних осіб, які приходили до Московії за милостиною або переселялися туди.

При цьому московські дипломати постійно переймалися розширенням мережі інформаторів, у тому числі й таємних. Задля цього використовувалися як хаотичні розпитування козаків, міщан, селян, так і цілеспрямовані дії з формування агентурної мережі з високопосадовців гетьманської канцелярії та духовних осіб. Зокрема, добре відомо, що вухами й очима Москви при Б. Хмельницькому був у 1651 р. коринфський митрополит Йоасаф, який загинув під час битви під Берестечком 1651 р. Москва прагнула завербувати генерального писаря і майбутнього гетьмана Івана Виговського. Царські накази передбачали виділення йому більше соболів, ніж самому Б. Хмельницькому, а в статейних списках послі особливо відзначали нібито заслуги гетьмана. До генерального писаря посилали спеціальних агентів, через яких той мав передавати інформацію, а путивльські воєводи мали писати до нього «таємно та без імен». Відомі деякі такі особи: К. Тишкин, В. Бурий, П. Зеркальников, Д. Литвинов¹⁴.

Проте насправді І. Виговський агентом Москви не став і грав подвійну гру. У порозумінні з Б. Хмельницьким він майстерно видавав себе за московського шпигуна, інформував послів та московських розвідників про різні події, навіть передавав через них листи, які гетьман отримував з Польщі, Туреччини, Криму.

Але все це було підпорядковано виключно інтересам генеральної лінії політики Б. Хмельницького. Спеціально організовані витоки інформації були частиною дипломатичної стратегії гетьмана і спрямовувалися на досягнення головної мети – домогтися військового союзу проти Речі Посполитої та досягти через московського царя офіційного визнання Гетьманщини як держави, а гетьмана як правителя. Маніпуляції І. Виговського логічно доповнювали сказане Б. Хмельницьким, вплітаючись у загальну канву заходів.

У 1650 р., генеральний писар майстерно розіграв разом з гетьманом карту появи у Чигирині самозванця Тимофія Анкудінова, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського. Москва, яка на початку XVII ст. пережила громадянську війну через претензії самозванців на царський престол, сприйняла подію вкрай хворобливо, на ґрунті чого Б. Хмельницький намагався виторгувати згоду на військовий союз проти Польщі. Гетьман зайняв жорстку позицію, навідріз відмовляючись видавати Москві Т. Анкудінова, натомість І. Виговський – на позір м'якшу. Він організував зустріч самозванця з московським послом В. Унковським та пообіцяв сприяти в майбутньому, але натякав на необхідність спільних військових дій проти Варшави¹⁵.

У 1653 р. І. Виговський відіграв значну роль у дипломатичних комбінаціях Б. Хмельницького, мета яких полягала в тому, щоб зашахувати Москву можливим переходом Гетьманщини під турецький протекторат і нарешті змусити наважитися на війну з Польщею та офіційне визнання Української держави на чолі з гетьманом. І. Виговський «таємно» повідомляв Москву про плани султана іти війною на Дон, а головне про те, що новий турецький посол пропонував Б. Хмельницькому підданство, передавши від султана знаки уваги: «коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». У гетьмана була козацька рада, на якій усі полковники, крім А. Ждановича, висловилися за турецький протекторат. На цій позиції стояв і сам гетьман, але військо хоче піддатися цареві. Була запущена версія, що Б. Хмельницький мірився стягти голову генеральному писареві за промосковську позицію¹⁶. Останній хід мусив підсилити в Москві відчуття тотальної небезпеки, бо І. Виговського там здогадно вважали своїм агентом. У підсумку цього разу Москву таки вдалося схилити до вигідних для України дій.

Уміло Б. Хмельницький використав і згаданого вище митрополита Йоасафа. Саме в його присутності гетьман вперше позначив оптимальну для Чигирини межю затіснення стосунків з Московією. Цієї формули Б. Хмельницький триматиметься завжди. Так-от, навесні 1649 р. у розмові з московським послом Г. Унковським Б. Хмельницький говорив про цю проблему алегорично, то тепер він недвозначно натякнув, що Військо Запорізьке має намір служити цареві, як «йому служать донські козаки». Митрополит запитував царя чи привести до присяги гетьмана на тім, що українські козаки «будуть всі раби твої, як і донські». А отже, влада царя над Чигирином повинна була не заходити далі, ніж у випадку з Військом Донським. Іншими словами, Гетьманщина зберігала б свою незалежність, зносилася з царем через посольства, отримувала царське жалування. Це рішуче розходилося з традиційними підходами Московії до інтегрування територій, які потрапляли під її крило. Очевидно, Б. Хмельницький добре розумівся на

таких речах, бо ж не випадково вибрав час і форму зондування ґрунту та ще й приправив останнє свіжими погрозами на адресу Москви. Як занотував грек Павло, «тетьман у розмові говорив про Москву і клявся, дивлячись на образи спасів: якщо на Москву не піду і не розорю гірше Литви; я посилаю від усього серця свого, а вони особі моїй насміхаються».

Ще одним важливим і стабільним джерелом постачання відомостей були для Московії її дипломатичні стосунки з Кримським ханатом. У Криму за 1648–1653 рр. побувало 7 московських посольств: Т. Хотунського та І. Степанова (1647–1649), М. Ларіонова та М. Нікітіна (1649–1650), Г. Волкова та Д. Огаркова (1650), І. Єлякова і Т. Кузьміна (1651), П. Коптева і Я. Ушакова (1651–1652), Д. Хомякова і Є. Кличкова (1652–1653)¹⁷. Усі статейні списки збереглися без особливих пошкоджень. А списки І. Єлякова і Т. Кузьміна, а також Д. Хомякова і Є. Кличкова – навіть у двох примірниках, у книгах і стовпцях. Крім того, в розпорядженні дослідників є стовпці з відписками цих посланців¹⁸. Цінними є також статейні списки московських послів до Валуйок на розміну з кримськими послами. За підрахунками Ю. Мицика, таких списків налічується 9¹⁹. Тобто фактично увесь допереляславський період Національно-визвольної війни до Москви регулярно надходила інформація, добута московськими послами безпосередньо в Криму або ж по дорозі до нього.

Однак подібної безперервності надходження інформації до Московії не було з польського напрямку дипломатичних відносин. До Варшави з Москви було споряджено 3 великих посольства: братів Г. і С. Пушкіних (1650), А. Прончищева та А. Іванова (1652), Б. Рєпніна–Оболенського та Б. Хітрово (1653). Усі три статейні списки збереглися²⁰. Однак список братів Пушкіних пошкоджено. Крім того, дійшли стовпці з відписками від цих посольств, а також статейні списки гінця Г. Кунакова, наприкінці 1648 і на початку 1650 рр. споряджуваного до Варшави²¹. Збереглися і записи московських переговорів з польськими гінцями та послами – Д. Чеклинським і К. Вяжевичем (1649), К. Вітовським і К. Обуховичем (1651), А. Пенцлавським та К. Уніховським (1652)²². Як добре видно, певні проміжки часу, і то тривалі, Москва була позбавлена інформації, роздобутої власними дипломатичними каналами безпосередньо з польської території. Зокрема, практично повністю випали 1648 та 1651 рр., коли цар не засилав послів чи гінців до Варшави.

Значно слабший інформаційний потік про події в Україні струмував до Москви від її дипломатичних стосунків з Туреччиною. За 1648–1653 рр. у Стамбулі побувало лише одне посольство – В. Телепньова та А. Кузовлева, – яке вирушило туди ще в 1646 р. і затрималося до 1649 р. І хоча статейний список послів зберігся²³, це не змінює висновку про те, що стосунки з Туреччиною забезпечували вкрай вузький потік інформації, дотичної української Національно-визвольної війни. Частково виправляли ситуацію лише російські агенти в Стамбулі, роль яких виконували православні ченці і які були для Москви надзвичайно цінним джерелом відомостей про контакти Туреччини з Б. Хмельницьким та про реакцію Османської імперії на українські події в цілому²⁴.

Частину інформації, пов'язану із Україною, московські чинники традиційно отримували з Дону. Контакти між Військом Донським і Москвою залишалися

в цей період тісними й регулярними. З грудня 1648 р. по грудень 1653 р. Москву відвідало 9 донських станиць: П. Іванова (1648), К. Тітова (1649), Ф. Федорова (1650), Я. Жукова (1650), Ф. Гаврилова (1652), П. Чесночіхіна (1652), Т. Нікітіна (1653), С. Заварзіна (1653). Збереглася й приказна документація, яка відбиває прийняття перелічених посольств у Посольському приказі. Важливо, що в кожному з таких стовпців присутні найцінніші з точки зору досліджуваної проблематики джерела – військові відписки, допитові свідчення та чолобитні отаманів військових станиць²⁵.

* * *

Загалом Москва мала змогу практично безперервно отримувати різноманітну інформацію, пов'язану з Національно-визвольною війною. Однак не всі елементи системи інформаційного супроводу української політики функціонували на повну потужність. Висока щільність надходження до Посольського та Розрядного приказів повідомлень, яку забезпечували головно порубіжні воєводи й посли в Україну, Крим, Польщу, ще не означала, що прикази в кінцевому рахунку одержували репрезентативну інформацію, зокрема з того кола питань, які їх найбільше цікавили. Це залежало від багатьох конкретних обставин, які будуть проаналізовані в кожному випадку окремо.

Для прикладу аналіз відомостей, які перебували в розпорядженні Москви в 1648–1649 рр., свідчить, що з низки проблем поінформованість царя була далеко від оптимальної. У червні – липні цар та його оточення не відали про справжній розмах Національно-визвольної війни на Правобережжі, що московські джерела навіювали однобоке враження про позицію української шляхти, що вкрай побіжно в них відбився західний похід Б. Хмельницького. Відомості, якими оперувала Москва, вкрай слабо відбивали політичну програму Б. Хмельницького. Зокрема, не було ясно, як далеко на захід гетьман планує поширити свою владу. Якщо Варшава мала у своєму розпорядженні низку артикульованих звісток про те, що козаки воліють дійти до Вісли²⁶, то Москва не відала практично нічого. Інформація стосовно наміру козаків «іти на Польщу і на Литву», бо «наступати пора», радше відбивало військово-тактичні розрахунки гетьмана, ніж його види на територію свого регіменту²⁷. Інша подібна звістка – «як козаки з кримським царем ляхів подолають, і їм, козакам, з кримською ордою іти в Польщу, щоб государ, ляхів і жидів в Польщі не було»²⁸ – хоча й натякала на прагнення Б. Хмельницького визволити всі етнічні українські землі, але своєю фантастичністю лише затуманювала справу.

Не просочилося до Москви також інформації стосовно змісту державотворчої програми Б. Хмельницького. Відтак, еліта Московії не була втаємничена в плани гетьмана та його найближчого оточення щодо ступеня самоврядності контрольованих козаками теренів, не знала, якими козацькій верхівці бачилися стосунки з Варшавою та прерогативи гетьманської влади. Порущувані в польських джерелах на підставі звісток з козацького середовища, проблеми «окремого козацького князівства», «переходу держави від ляхів до козаків», нової «Руської монархії», «нової козацької Речі Посполитої» залишилися за кадром. Слабко уявляла собі Москва якої глибини загрози з тривогою очікували від українських

подій у Варшаві.

Вісті про сам факт червневих зносин Б. Хмельницького з А. Киселем з приводу можливого козацько-польське замирення до Москви докотилися²⁹, але сутність переговорів залишалася невідомою. Так само в Москві нічого конкретного не знали про розгляд козацького питання на липневому сеймі. Не було звісток про позицію, яку мали обстоювати посланці на чолі з А. Киселем на переговорах з Б. Хмельницьким, про політичні комбінації гетьмана під час походу в Галичину, особливо напередодні елекції Яна Казимира. Поза московськими очима опинилися особливості формування органів управління молодого Козацької держави, проблема повноти влади гетьмана на підконтрольних територіях, народження нової еліти, тобто ті сторони війни, які різко відрізняли її від попередніх козацьких рухів.

У цьому контексті вже зауважувана спрощеність, сказати б, навіть, односторонність, інформації, що надходила до Москви про реакцію на війну української шляхти, ще більше ускладнювала для московської еліти проблему формування повнокровного образу українських подій. Немає підстав вести мову про поінформованість царя та його оточення щодо спроб Б. Хмельницького перетягнути на свій бік українську шляхту, запобігти сваволі повстанців у містах та в шляхетських маєтностях. Описуючи склад таборів, що ворогували, московські джерела зараховували до противників козацтва усю річпосполитську шляхту. Москва не орієнтувалася в тому, що частина української шляхти з козацьких країв влилася до повстанських лав і майже відразу призначалася на військово-адміністративні посади.

Відтак московська верхівка була практично позбавлена можливості досягнути ті рушійні зміни у становій структурі українського суспільства, які відбувалися на підкозацькій території. За горизонтом опинився запущений вже в перші місяці Національно-визвольної війни процес перетворення козацтва на осердя нової «політичної нації», до якого (осердя) прибивалися представники шляхти, улегітимнюючи в такий спосіб цей суспільний новотвір. Саме зауважений процес змушував переглянути проекцію оцінки війни в Україні, ґрунтовану на традиційних уявленнях про межі легітимних політичних «прав і вольностей» козацького стану. Бо ж козацтво перетягувало на себе функцію суб'єкта зносин з приводу політичної долі певної території, бажаючи при цьому опанувати увесь масив українських земель і стати над Віслою. Показово, що навіть ті московські люди, які побували в навкологетьманському середовищі (хто спеціально, хто був туди насильно приведений як перехоплений гінець до А. Киселя чи Я. Вишневецького) не звернули увагу на присутність в оточенні Б. Хмельницького вихідців зі шляхти³⁰. Ні цар, ні прикордонні воеводи не увиливали цієї проблеми, що, зрештою, є одним із посутніх доказів панування в московській еліті ще стереотипних уявлень стосовно соціальної бази та перспектив війни в Україні.

Усі ці інформаційні лакуни налаштовували Московію на гіперболізацію червневих порухів гетьмана до замирення з Варшавою, давали підстави вважати, що попри небачений досі розмах повстанського руху, події в політичному сенсі загалом розвиваються колією, второваною попередніми козацькими війнами,

й слід було очікувати на відновлення спокою. Недостатня поінформованість царя та його оточення про вузлові напрямки розвитку Національно-визвольної війни неминуче вела до зменшення впливу на вироблення української політики Московії тих повідомлень, які розходилися як зі звичними московськими уявленнями про козацькі рухи, так і з трактуванням подій, що містилося в адресованих путивльським воєводам листах А. Киселя та Я. Вишневецького. Нашаровуючись на загальну неготовність держави до збройного конфлікту з Варшавою та на чинник повстань, що влітку 1648 р. охопили Московщину, це створило підґрунтя для того, щоб позицію вичікування у московській верхівці стали вважати оптимальною реакцією на не до кінця зрозумілу українську ситуацію.

Явні прогалини фіксуються в поінформованості Москви і з приводу військової кампанії 1649 р. та укладення Зборівської угоди Між Гетьманщиною та Варшавою – ключових подій початкового етапу відновлення Української держави. Безпосередня підготовка сторін до відновлення військових дій була Москві добре відома. Вже в другій половині лютого до Москви надійшло повідомлення про локальні сутички козаків із загонами Я. Вишневецького та Д. Заславського в Барі, Чуднові, Острозі, а також про те, що до Б. Хмельницького прибуло 15 тис. татар³¹. Присутність у другій половині березня такої ж кількості татар під Чорним лісом зафіксував у своїй відписці Г. Унковський³². Підтверджували слова московського посланця могилівські монахи, які тоді ж побували в Чигирині. Крім того, вони повідомляли про намір Варшави залучити до війська найманців та про відвідини гетьманської столиці татарським та литовським послами³³.

У травні – червні вивідувачі порубіжних воєвод приносили вісті, роздобуті в різних частинах Гетьманщини – Миргороді, Гадячі, Кролевці, Борзні, Ромнах, Новгороді-Сіверському, Чигирині, Києві та інших містах. До Московії прийшли ченці мгарського монастиря, царгородський грек Іван Петров, український посол Ф. Вешняк, повернувся Г. Унковський. А отже, Москва мала змогу оперувати великим обсягом різноманітних новин. Серед них було занесено багато неймовірних чуток. Так, хотмиський воєвода повідомляв, що до поляків «прислав турецький цар яничар 50000 та волоську землю всю на допомогу собі (поляки. – В. Б.) підняли, та з Криму татар до ляхів прийшло 30 тис.»³⁴. Так само фантастичною була інформація путивльського воєводи, що в Ракоція під Львовом був бій з польським військом, яке поспішало на допомогу Б. Хмельницькому, що гетьман вислав до трансільванського князя 60 тис. козаків і татар³⁵.

Деякі сфери взагалі випали з поля зору Москви. Зокрема, вона нічого конкретного не знала про турецьку позицію, не відала про результати переговорів у Чигирині травневих посольств від короля (Я. Смяровського) та А. Киселя (о. Ласка), про спроби київського воєводи налаштувати козацьких полковників проти гетьмана. Поголоски про рух на допомогу Б. Хмельницькому 40-тисячного трансільванського війська, які занесли на Московщину вивідувачі путивльського воєводи, не мали під собою певніших підстав. Однак ці чутки, без сумніву, лили воду на гетьманський млин. Генеральною канцелярією вони, можливо, й розпускалися, щоб створити сприятливіше тло для збирання української армії. Оминула московські вуха й інформація стосовно тих складнощів, з якими зіткнувся

гетьман на кримському фланзі. Іслам-Гірей попри те, що вже й султан дав зелене світло походу татар в Україну, довго не наважувався вирушати, оскільки побоювався дошкульних нападів донців.

Проте загалом московські урядовці могли скласти доволі повне уявлення про масштаби підготовки Б. Хмельницького та Польщі, про позицію татар, про реакцію в Україні на нову війну. З кількох джерел Москва довідалася, що мобілізаційні заходи гетьмана поширювалися на всю підконтрольну йому територію й охоплювали не тільки козаків, а й міщан та селян³⁶. Як з'ясували в Кролевічівській севській пушкарні Василь Ломакін та Пантелей Матосов, до призначеного місця збору «в різних числах з усіх польських міст запорізькі козаки і всілякі сільські орачі кінні і піші всі пішли <...> залишилися тільки найстаріші люди»³⁷. Подібні ж новини принесли з Києва, Ромен та Борзни вивідувачі рильського воєводи³⁸. Підтримку козаків «білорусцями» відзначав розвідник путивльського воєводи на підставі побаченого й почутого в Новгороді-Сіверському³⁹. Отже, в московських урядовців мусило скластися однозначне враження про широку соціальну базу нової військової кампанії.

Відали у Москві і про застережні заходи, вжиті Б. Хмельницьким на литовському та південному флангах. З листа чигиринського полковника Ф. Коробки в Москві дізналися про те, що гетьман залишив 15 тис. татар і 6 тис. козаків біля Умані. На Сіверщині шлях литовським військам прикривав С. Кричевський⁴⁰.

Перебіг військових та політичних подій під Зборовим та Збаражем Москва мала змогу аналізувати буквально по свіжих слідах. Важливо, що джерелом інформації для неї стали новини, зібрані не тільки на Лівобережжі, а й безпосередньо в епіцентрі боїв. У таборі Хмельницького побували путивлець Петро Литвинов, брянчани Леонтій Жаденов та Іван Котелкін, Лука Лікар з Прилук, архidiaкон Паїсія Парфеній, зі слів якого про хід кампанії довідався інший грек – Михайло Показов⁴¹. У багатьох випадках вивідувачі мали справу з розповідями козаків, яких Б. Хмельницький розсилав з-під Збаража та Зборова по різних українських містах з інформацією про перемоги та досягнутий мир⁴².

Перші новини з театру бойових дій Москва отримала вже 16 серпня від путивльських воєвод Семена Прозоровського, Івана Ляпунова та Михайла Грязева. У відписці йшлося про облогу Збаража та успішні бої козаків з польським військом, яке рухалося на допомогу обложеним⁴³. З кінця серпня обсяг повідомлень карколомно зростав. У підсумку Москва швидко зрозуміла, що Б. Хмельницький у спілці з татарами одержав блискучу перемогу.

Особливу вагу мали для московських урядовців повідомлення про фазу замирення, яка наступила після поразки польського війська. Але саме в цій ділянці їхня поінформованість до середини листопада була явно недостатньою, а в окремих випадках настільки спотвореною, що навіювала викривлені уявлення. Найсуттєвішою прогалиною став абсолютний брак у серпні – жовтні свідчень стосовно ролі Іслам-Гірея в процесі переходу збройного протистояння в стадію переговорного процесу. Москва не підозрювала, що з королівського табору спершу звернулися до хана й що Іслам-Гірей, ступивши на шлях переговорів, не дав Б. Хмельницькому довести розгром польського війська до кінця й повною мірою скори-

статися з перемоги. До Посольського приказу дійшла лише дуже побіжна інформація, з якої важко було зробити висновок про причетність Криму до козацько-польських домовленостей: Лука Лікар, який певний час перебував в обозі Б. Хмельницького, зауважував, що гетьман «з польським королем і з кримським царем, і з татарами помирився на тому, що королю війною на нього, гетьмана, не приходить»⁴⁴. Не відала Москва й про зміст Зборівського договору між Річчю Посполитою та Кримом, але про існування польсько-кримських домовленостей знала: той-таки Лука Лікар зауважував, що «з кримським царем король польський помирився на тому, що йому, царю, на нього короля і на його міста війною не приходить»⁴⁵.

Правдивий текст українсько-польської Зборівської угоди до середини листопада 1649 р. теж залишався Москві невідомим. Утім інформація, що надходила, хоча й містила лакуни, але все ж таки віддзеркалювала наріжні складові домовленостей: поділ України на козацьку і некозацьку території, визнання за Б. Хмельницьким гетьманських прерогатив, безпосередня підпорядкованість козаків лише гетьманові, 40-тисячний реєстр, відновлення на козацькій території шляхетських органів управління. За кадром, однак, залишилися статті про релігійне та єврейське питання, про надання київському митрополитові місця в сенаті, а гетьманові – «на булаву» Чигирин, про повернення шляхти, шинкування горілки, право посідати в козацьких краях уряди лише православним. Були в повідомленнях розбіжності з приводу кордонів Козацької держави, неясно було чи відпустив король козакам «гріх» за війну проти себе. Не розвіяли тривоги й відвідини Москви великим польським посольством Добеслава Чеклінського та Петра Вяжевича, які хотіли підтвердити «вічний мир». Зле прийняті, вони не досягли свого, але й не збагатили Посольський приказ інформацією про обидві Зборівські угоди⁴⁶.

Усе це затуманювало для московських урядовців справу й завдавало зайвих зовнішньополітичних ускладнень, шкідливість яких побільшувалася тим, що з вересня над Московщиною нависла загроза нападу козацько-татарського війська, і на відміну від попереднього року не міфічна, а цілком реальна. Детальніше про неї піде мова далі.

Тільки наприкінці жовтня розвідникові путивльського воєводи Івану Мосалітінову пощастило скопіювати в Борзні невідомі дослідникам списки обох Зборівських договорів і привезти їх до Путивля, звідки ті були прислані 19 листопада до Москви. А отже, Москва могла скласти реальне уявлення про ухвалені під Зборовим документи. Наприкінці грудня наданий І. Виговським текст обох угод привезли з Чигирини московські посланці Г. Неронов та Г. Богданов⁴⁷. Остаточо ж прояснили ситуацію «статті», роздобуті Г. Кунаковим у Варшаві й подані на початку січня до Посольського приказу як складова статейного списку цього посланця.

Не менш важливими були для Москви свідчення Г. Кунакова про загальну атмосферу, яка склалася в Польщі навколо зборівських домовленостей та подій в Україні загалом. Попри низку явних упередженостей та неприхованих глузувань, цілком зрозумілих з огляду на характер польсько-московських стосунків, царський гонець влучно відтінив поширені у верхівці Речі Посполитої наст-

рої. Це особливо добре видно, коли порівняти інформацію Г. Кунакова стосовно дебатів, які точилися на сеймі 1649–1650 рр., з польськими джерелами. Про підхід Г. Кунакова до збирання інформації свідчить бодай той факт, що царського гінця ледве вдалося спровадити з Варшави, бо конче хотів дочекатися кінця сейму. Тоді б він міг остаточно прояснити питання ратифікації козацько-польської Зборівської угоди та перспективу подальших стосунків Варшави з козаками й Кримом.

Спостереження Г. Кунакова, зроблені під час перебування у Варшаві, засвідчували перед Посольським приказом, що серед річпосполитської еліти панувало глибоке розчарування наслідками кампанії 1649 р., яке межувало з деморалізацією. «Такої злої незгоди і в усіх людях жаху, – писав гонець, – ніколи в Польщі та в Литві не бувало. А говорять усякі люди, що бог у сенаторів розум відібрав, а на шляхетство жах напустив». На всьому лежав відбиток недовіри й страху. Дехто зі шляхти навіть нібито пакував свої статки й відправляв їх до Гданська. Всі були незадоволені обома Зборівськими договорами, принизливими для Корони. Посольська ізба розділилася на два табори: прихильники ратифікації Зборівського миру з козаками та противники цього. Серед останніх вирізнявся своєю активністю Я. Вишневецький, який користувався найбільшою популярністю й зносився з Ракочієм, маючи на меті відновити військові дії в Україні. Король не знав, що робити далі. В кулуарах сейму гуляли різноманітні підозри й обвинувачення, цей неодмінний супутник політичних криз. Литовська шляхта на сеймі перекладала вину за війну в Україні на українську й польську шляхту, натомість у Варшаві не довіряли Я. Радзивілу за те, що «з честю» приймав послів від Б. Хмельницького. Ходили вперті чутки про налаштованість гетьмана поновити війну. Говорилося, що він тримає біля себе 20 тис. татар, а рядові козаки вимагають негайного походу на «ляхів»⁴⁸.

* * *

Після Переяславської ради 1654 р. та укладення Березневих статей 1654 р. як договору між Українською державою та Московією, що фіксував протекторат царя над Гетьманщиною, московські розвідувальні функції в Україні базувалися на тих самих засадах. Система збирання, документування та повідомлення до Москви інформації про українські події, задуми верхівки Гетьманщини, настрої в старшині, серед рядового козацтва, міщанства, духівництва працювала в традиційному вже вигляді до кінця існування приказної системи управління Московської держави. Водночас у 1662 р. від Посольського приказу було відбруньковано Малоросійський приказ, який безпосередньо переймався якраз українськими справами і організаційно підпорядковувався Посольському приказу. Той факт, що справи, пов'язані з Лівобережною Гетьманщиною, залишалася у віданні Посольського приказу аж до скасування приказів під час реформ Петра I однозначно засвідчує потрактування московськими елітами її як самодостатнього суб'єкта, а не як органічної частини Московії.

Примітки:

¹ Сборник императорского Русского исторического общества (далі – СИРИО).

Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 3.

² СИРИО. Санкт-Петербург 1895. Т. 95. С. 19.

³ Пудавов М.В. История Войска Донского и старобытность начал казачества. Новочеркасск, 1890. С. 240.

⁴ Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Москва, 1946. Т. 1. С. 70.

⁵ Государственный архив России XVI ст. Опыт реконструкции. Москва, 1978. Т. 1. С. 31–32.

⁶ Леонтьев А. К. Образование приказной системы управления в Русском государстве. Из истории создания централизованного государственного аппарата в конце XV – первой половине XVI в. Москва, 1961. С. 79, 102, 114.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). Москва, 1953. Т. 2. С. 50.

⁸ Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedlt pokoju polianowskiego (wytuczona w latach 1634–1648). Kraków, 1934. S. 32.

⁹ Оглоблин Н. Провинциальные архивы в XVII в. // Вестник археологии и истории. Санкт-Петербург, 1886. Вып. VI. С. 78–80, 122–123.

¹⁰ Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. К., 1995. С. 128.

¹¹ ВУР. Т. II. С. 127–131, 133–134.

¹² ВУР. Т. III. С. 277–286.

¹³ Там же. С. 239–240, 244–247.

¹⁴ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. К., 2004. С. 18–19.

¹⁵ ВУР. Т. II. С. 413–417.

¹⁶ ВУР. Т. III. С. 300–303, 307, 315.

¹⁷ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 123. Кн. 30, 34, 36; 1648 № 18, 1649 № 3, 25; 1650 № 17.

¹⁸ РГАДА. Ф. 123. 1648 № 1, 1649 № 1, 1650 № 1, 1651 № 1, 1652 № 1, 1653 № 1.

¹⁹ Мицик Ю. А. Джерела з історії національно визвольної війни... С. 125.

²⁰ ВУР. Т. II. С. 337–350; Т. III. С. 164–183, 333–349.

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1861. Т. 3. С. 256–278, 382–392.

²² ВУР. Т. II. С. 27–55; РГАДА. Ф. 79. Кн. 81.

²³ РГАДА. Ф. 89. 1646 № 2; 1646 № 3.

²⁴ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька протекція // Київська старовина. 2001. № 3. С. 92, 94, 95–97, 100–101.

²⁵ Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1913. Т. XXIX.

²⁶ Степанков В. С. 1648 рік : початок української революції чи домової війни // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2003. Вип. 3. С. 404–405.

²⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 216.

²⁸ ВУР. Т. II. С. 59.

²⁹ АМГ. Т. 2. С. 230; ВУР. Т. II. С. 54.

³⁰ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 234–235, 241–242; ВУР. Т. II. С. 40–42, 54, 76–77.

³¹ ВУР. Т. II. С. 134.

³² Там же. С. 168.

³³ Там же. С. 169.

³⁴ Там же. С. 169.

³⁵ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 315.

³⁶ ВУР. Т. II. С. 200–201.

³⁷ Там же. С. 201.

³⁸ Там же. С. 201.

³⁹ Там же. С. 217.

⁴⁰ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 337.

⁴¹ РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 297. Л. 87; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 342, 345, 349.

⁴² РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 297. Л. 75, 107; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 336; ВУР. Т. II. С. 201.

⁴³ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 336.

⁴⁴ Там же. С. 346.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Kubala L. Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650 // Szkice historyczne. Lwów, 1880. Seria 1. S. 194–197.

⁴⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 276.

⁴⁸ ВУР. Т. II. С. 307–312.

Victor Brekhunenko. *The Intelligence of the Muscovite's Posolsky and Rozriadnyi Prykazes in Ukraine (XVI – the Middle of the XVII Centuries)*. The article investigates the system of Muscovite's intelligence in the territory of Ukraine. The kind of search, accumulation and transfer of the different information by Posolskyi and Rozriadnyi prykazes as a main executives are researched. On the base of which took place in the course of National Liberation War the role of the intelligence practices for Muscovite's rule are depicted.

Key words: intelligence, Posolsky prykaz, Rozriadnyi prykaz, informers, provincial officials, informational lacunas.

Отримано: 15.06.2018 р.

УДК 327(438:470)«1648»

Олександр Юга

СПРОБИ УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЗАЛУЧЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДО АНТИКРИМСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1648 Р.

Олександр Юга. Спроби уряду Речі Посполитої залучення Московської держави до антикримської політики у першій половині 1648 р. У статті висвітлено спроби владних кіл Польсько-Литовської держави у першій половині 1648 р. залучити Московію до антикримської політики. Встановлено, що основ-